

Соціальний капітал вихованців інтернатних навчальних закладів України

Н. М. Гордієнко, Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія

У статті проаналізовано результати емпіричного соціологічного дослідження соціального капіталу 634 вихованців із 14 інтернатних навчальних закладів України. Із загальної кількості опитаних вихованців для подальшого аналізу було обрано дві категорії: дітей-сиріт і дітей з інвалідністю, які першочергово потребують соціального захисту з боку держави. Отримано дані щодо ключових показників їхнього соціального капіталу: ціннісних орієнтацій, довіри до оточуючих як передумови встановлення соціальних зв'язків, суб'єктивних оцінок ролі школи-інтернату в їхньому житті, навчальної успішності, рівня матеріальної забезпеченості сім'ї, готовності до самостійного дорослого життя по закінченню школи та планів на майбутнє. За результатами комплексного емпіричного аналізу встановлено, що учні з інвалідністю мають порівняно низький соціальний капітал за показниками навчальної успішності і готовності до самостійного дорослого життя, високий – за показниками матеріальної забезпеченості сім'ї та оцінки ролі інтернату в своєму житті. Діти-сироти характеризуються зниженим соціальним капіталом за показниками навчальної успішності й матеріальної забезпеченості сім'ї та досить високим за показниками довіри до оточуючих і оцінки ролі інтернату в своєму житті.

Ключові слова: соціальний потенціал; людський капітал; школи-інтернати; діти з інвалідністю; діти-сироти

Social capital of pupils of Ukrainian boarding schools

N. M. Gordienko, Khortytska national educational rehabilitational academy

The article presents the results of an empirical sociological survey on the social capital of pupils of Ukrainian boarding schools. The questionnaires were distributed among the pupils of 14 Ukrainian boarding schools located in different regions of the country. In total, 634 pupils (those present in school at the time of survey) from grades 8-11 took part in the survey.

To analyze the empirical data, the total number of the respondents was divided into two groups: orphaned children and children with disabilities. These children require a particular social protection and they do need help in building up their social capital. The assessment of the key parameters has been carried out against the control group of healthy children and children of two-parent families.

In the process of the research the key parameters of social capital of the respondents were identified. These are: values, confidence in surrounding persons (as the basis for social ties), pupils' assessment of the importance of boarding school in their lives, academic performance, household incoming, readiness for the responsibilities of adult life after graduating from school and future plans.

The empirical evidence show that system of values of orphaned children and children with disabilities includes, in one hand, the positions differing from those of rest of the pupils values (high value set on family, personal fulfillment, respect in the community, help to other people, having reliable friends, higher education, recreations and enjoyments) and, on the other hand, the values that are the same for each child (striving for high quality education, successful business, wealth, amusements, life spared from troubles, high social position). The research shows that the level of trust in the people in a community (family members, teachers, classmates of the same and opposite sex) among orphaned children is higher than among disabled children.

Having analyzed the boarding school pupils' assessment on the role of school in their life, the authors made a conclusion that responsibility and independence are the best values for orphaned children to possess and they need help when making the right decision regarding their life path. Disabled children need to develop good organizational skills, independence and self-discipline for adult living. The majority of children with disabilities do not want to leave a boarding school and continue their study in a regular inclusive school.

The study covered the educational performance (the most important factor for future academic and career success) of the specified group and control group. The survey shows that the control group is performing better than the specified groups.

Matching a measure of social capital with data on family income shows that social capital of children with disabilities is more comprehensive and 40,5% children with disabilities live in middle-class families. Basing on the empirical data, we conclude that children with disabilities and orphaned children, when compared with other children, feel doubts about their readiness for the responsibilities of adult life after graduating from school.

Keywords: social potential; human capital; boarding schools; children with disabilities; orphans

Социальный капитал воспитанников интернатных учебных заведений Украины

Н. Н. Гордиенко, Хортицкая национальная учебно-реабилитационная академия

В статье проанализированы результаты эмпирического социологического исследования социального капитала 634 воспитанников из 14 интернатных учебных заведений Украины. Из общего количества опрошенных воспитанников для дальнейшего анализа были выбраны две категории: дети-сироты и дети с инвалидностью, нуждающиеся в социальной защите со стороны государства в первую очередь. Получены данные о ключевых показателях их социального капитала: ценностных ориентациях, доверии к окружающим как предпосылки установления социальных связей, субъективных оценках роли школы-интерната в их жизни, учебной успеваемости, уровне материальной обеспеченности семьи, готовности к самостоятельной взрослой жизни по окончании учебного заведения и планах на будущее. По результатам комплексного эмпирического анализа установлено, что ученики с инвалидностью имеют сравнительно низкий социальный капитал по показателям учебной успеваемости и готовности к самостоятельной взрослой жизни, сравнительно высокий – по показателям материальной обеспеченности семьи и оценки роли школы-интерната в своей жизни. Дети-сироты характеризуются сниженным социальным капиталом по показателям учебной успеваемости и материальной обеспеченности семьи, но достаточно высоким по показателям доверия к окружающим и оценки роли интерната в своей жизни.

Ключевые слова: социальный потенциал; человеческий капитал; школы-интернаты; дети с инвалидностью; дети-сироты

Постановка проблеми.

Розвиток системи освіти України на за-садах гуманізації зумовлює підвищення уваги держави й суспільства до проблеми організації ефективного утримання та навчання соціально і фізично ослаблених дітей: дітей-сиріт, соціальних сиріт, дітей із неблагополучних сімей, дітей із особливими потребами. Важливу роль у реалізації державної політики захисту освітніх, культурних та соціальних прав дітей зазначених категорій відіграють навчальні заклади інтернатного типу. Проблематика їх роботи нині є однією з найбільш обговорюваних тем у вітчизняному освітньому дискурсі у зв'язку із започаткуванням реформи, спрямованої на деінституціалізацію догляду дітей в Україні. Ініціатори реформи дотримуються точки зору, що інтернати є неефективною формою навчання і виховання соціально незахищених категорій дітей, тому їх подальше функціонування є недоцільним. Натомість опоненти реформи вважають передчасною ліквідацію навчальних закладів, які протягом десятиліть акумулювали значний досвід корекційно-розвиткової та освітньо-реабілітаційної роботи із соціально незахищеними категоріями дітей, кількість яких, на жаль, не зменшується в Україні унаслідок складної соціально-економічної ситуації.

Суперечливим також є питання місії інтернатних закладів у світлі того, що переважна більшість їхніх учнів є не сиротами (частка яких серед загального контингенту вихованців шкіл-інтернатів складала в 2016 р. близько 10% згідно зі статистичними даними, оприлюдненими в Національній стратегії реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017-2026 роки [7]), а соціальними сиротами, що мають принаймні одного з батьків. Враховуючі ці дані, прибічники реформи вважають, що наявність широкої

мережі шкіл-інтернатів не сприяє формуванню відповідальності батьків за своїх дітей, підтримує їхню пасивну позицію самоусунення від виховних функцій, апріорі визначає пріоритетність фінансування системи інституційного догляду дітей, а не підтримки їхніх сімей. Проте прийняття такого підходу до інтерпретації проблеми соціального сирітства у якості концептуальної основи масштабної реформи може призвести до повної (не лише батьківської, а й соціально-педагогічної) депривації багатьох дітей, адже батьки, які віддають дітей до інтернатних закладів, тим самим визнають свою нездатність повноцінно утримувати та виховувати їх. Необхідно усвідомлювати складність, а в багатьох випадках і неможливість суспільного впливу на батьків із метою зміни у них ставлення до своїх обов'язків. Ігнорування цих труднощів на шляху деінституціалізації соціального захисту дітей може насправді призвести до руйнування створюваної десятиліттями системи державного піклування про соціально незахищених дітей, що ускладнить процес їхньої адаптації до дорослого життя, підготовки до виконання соціальних і професійних ролей, підвищить ризик маргіналізації та криміналізації.

Враховуючи дискусійність зазначених проблем, у контексті перспективи реформування системи інтернатних навчальних закладів зростає значення об'єктивної інформації про якість їхньої роботи, що визначає необхідність аналізу вже існуючих і проведення нових досліджень ролі шкіл-інтернатів в українському суспільстві. В інтерпретації цієї проблематики часто спостерігається певна тенденційність, зумовлена використанням уривчастих, вибірових даних про вплив інтернатних закладів на життєві траєкторії вихованців. Психолого-педагогічні дослідження не охоплюють у цілісному вигляді всю систему шкіл-інтернатів,

зосереджуючись переважно на проблемних дітях і окремих закладах. У цих умовах зростає значення соціологічних досліджень діяльності шкіл-інтернатів як соціально-освітніх інституцій, зокрема, ефективності здійснюваної ними підготовки вихованців до майбутнього самостійного життя. Одним із ключових індикаторів їхньої готовності до успішної розробки та реалізації успішної життєвої траєкторії є набутий соціальний капітал, рівень якого потребує емпіричного дослідження.

Аналіз досліджень і публікацій.

Трактування освіти як взаємодії формального, неформального та інформального процесів, що відбуваються як у рамках системи освіти, так і поза нею (зокрема, на робочому місці), було започатковано в рамках теорії людського капіталу, розробленої із позицій економічного підходу до вивчення людського потенціалу на рубежі 1950-60-х років Т. Шульцем [10] і Г. Беккером [1]. У контексті цієї теорії людський капітал розглядається як сукупність знань, умінь та навичок, що використовуються для задоволення різноманітних потреб людини й суспільства в цілому.

Сучасні дослідники визначають соціальний (людський) капітал як сукупність втілених в особі економічно цінних ресурсів: знань, навичок, мотивацій, здатностей до сприйняття і продукування нової інформації, отриманих у процесі здобуття освіти та практичної діяльності [4, с. 7-56]; як освітній ресурс людини [3, с. 87-96], як її освітній і соціальний потенціал [6, с. 33]. Цей різновид капіталу формується як акумульований результат освітньої діяльності протягом попереднього життя і є невідчужуваним від його носія (людини).

Як зазначають Д. Константиновський зі співавторами, у сучасному суспільстві важливу роль у формуванні освітніх та професійних траєкторій відіграють суб'єктивні фактори, більш значущими стають ціннісні орієнтації, переваги, мотивації, вирішальної ролі набувають особисті зусилля, які застосовує молода людина для досягнення бажаних результатів. Вибудовування професійної і, загалом, життєвої кар'єри залежить від того, наскільки інтенсивно й цілеспрямовано молода людина накопичує знання, навички, кваліфікації – все те, що в сукупності визначається як людський капітал [5, с. 9]. Науковці вважають, що найважливішою складовою людського капіталу і водночас чинником його примноження є освіта, передусім – формальна освіта та рівень кваліфікації. Акумулювання людського капіталу детермінують не тільки об'єктивні, а й суб'єктивні характеристики молоді, які істотно й неухильно позначаються на суб'єктивному самовідчутті і самооцінці. Оцінки ступеня задоволеності життям, досягнутими успіхами, впевненості у правильності життєвого вибору збільшуються за умов підвищення рівня формальної освіти та розширення змісту додаткового навчання [5, с. 9-10].

Е. Каган зі співавторами зазначають, що дитинство виступає найбільш сприятливим періодом для накопичення особистістю початкового

соціокультурного капіталу. В широкому сенсі дитинство являє собою «не природний, а соціальний об'єкт, не продукт розвитку та дії біологічних сил, а явище, сконструйоване соціальними та історичними силами, локалізованими у часі та просторі [9, с. 192].

У сучасних соціокультурних умовах роль освіти як чинника збільшення соціального капіталу зростає унаслідок посилення взаємозв'язків між освітньою та професійною траєкторіями. На думку Г. Телегіної, у методологічному плані подібна конвергенція має розглядатися в контексті парадигми безперервної освіти й організаційної моделі освіти протягом життя [8, с. 16-37]. Схожої концептуальної позиції дотримується і Т. Вороніна, яка вважає, що основною теоретичною новацією сучасної парадигми стало розширення поняття освіти, в яке тепер включають все те, що має на меті «змінити установки і моделі поведінки людей шляхом передачі їм нових знань, розвитку нових умінь і навичок. Освіта – це компонент будь-якого різновиду людської діяльності» [2, с. 29].

У соціологічній літературі увага приділяється і факторному аналізу конкретних індивідуальних випадків набуття особою соціального капіталу. При цьому науковці вважають доцільним враховувати те, що на шляху до формування людського капіталу можуть виявитися об'єктивні бар'єри (територіальна віддаленість від великих культурних і освітніх центрів, низька матеріальна забезпеченість сім'ї, відсутність комп'ютера та навичок роботи на ньому і т. п.). Ще більш істотну роль відіграє рівень освіти батьків і рівень формальної освіти, отриманої людиною. Чим нижчими є всі ці «вихідні дані», тим важче людині мобілізувати наявні у неї особисті здібності для того, щоб цілеспрямовано й умотивовано включитися у безперервний процес формування і вдосконалення свого людського капіталу [5, с. 10-11].

Отже, в сучасній соціологічній науці сформовано загальний концепт соціального (людського) капіталу особистості, досліджується вплив різноманітних чинників – передусім освітніх – на його формування і подальше вдосконалення. Разом із тим, у рамках операціоналізації фундаментального поняття «соціальний капітал», актуальним є проведення емпіричних досліджень, які дозволять визначити особливості, чинники й результати його формування у певних категорій населення в конкретних соціокультурних умовах.

Мета дослідження – на основі результатів емпіричного дослідження розкрити сутність соціального капіталу вихованців інтернатних навчальних закладів України.

Виклад основного матеріалу.

Емпіричне дослідження соціального капіталу вихованців інтернатних навчальних закладів України проводилося в 2014 р. У рамках дослідження опитано 634 учні 8-11 класів із 14 шкіл-інтернатів, які представляють різні регіони України. Опитано учнів, які перебували в інтернаті на мо-

мент дослідження.

Із загальної кількості опитаних вихованців інтернатних навчальних закладів нами для подальшого емпіричного аналізу було обрано дві категорії: дітей-сиріт і дітей з інвалідністю, які першочергово потребують соціального захисту з боку держави, зокрема й за напрямом розвитку їхнього соціального капіталу, вихідний рівень якого має бути чітко визначеним.

Дітей-сиріт ми ідентифікували за відповідями на питання щодо режиму перебування в інтернаті («Перебуваю в інтернатному закладі весь тиждень та вихідні дні»). У сформованій вибірці кількість таких дітей-сиріт дорівнювала 13,7%. Цих дітей ми порівнювали з респондентами, які відмітили пункт «Навчаюсь в інтернатному закладі, але після уроків батьки забирають мене додому». Надалі цих респондентів ми умовно називатимемо «сімейними дітьми», кількість яких у вибірці складала 35,3%. Але це найменш умовне, оскільки серед учнів, які знаходяться на цілодобовому режимі перебування в інтернатному закладі, є ті, хто мають повні або неповні сім'ї, але їх значно менше, ніж серед інших категорій дітей. Так, 35,7% дітей зазначили, що у них повна сім'я, однак вони весь час перебувають в інтернаті, а серед дітей, яких батьки щодня забирають додому, відзначили наявність повної сім'ї 65,8% респондентів, тобто майже вдвічі більше. Пункт про відсутність батьків відмітили 19% вихованців, які постійно перебувають в інтернаті. Разом із тим, серед дітей, яких щодня забирають додому, 7% респондентів відмітили, що у них немає батьків. Ймовірно, вони живуть із родичами або опікунами, які щодня ввечері забирають дітей з інтернатного закладу. Враховуючи зазначені розбіжності між кількістю дітей-сиріт і дітей, які перебувають у школі-інтернаті цілодобово, для подальшого аналізу ми брали емпіричні дані другої із цих груп, адже в контексті розвитку соціального капіталу учні, які весь час перебувають в інтернаті, сиротами є не юридично, а по факту способу життя.

Діти з інвалідністю були ідентифіковані за вибором пункту «Маю інвалідність», оскільки у досліджуваній вибірці інтернатних закладів не було спеціальних шкіл-інтернатів, призначених для навчання саме дітей з інвалідністю. Тож всі діти-інваліди, які потрапили у вибірку респондентів, навчаються за інклюзивною або інтегрованою формою (перебуваючи в одному закладі із відносно здоровими учнями).

Опитування обраних категорій респондентів дозволило отримати наступні дані щодо ключових показників їхнього соціального капіталу: ціннісних орієнтацій, довіри до оточуючих як передумови встановлення соціальних зв'язків, суб'єктивних оцінок ролі школи-інтернату в їхньому житті, навчальної успішності, рівня матеріальної забезпеченості сім'ї, готовності до самостійного дорослого життя по закінченню навчального закладу та планів на майбутнє. Порівняльною групою при інтерпретації відповідей дітей з інвалідністю висту-

пили інші, відносно здорові вихованці інтернатного закладу, а при аналізі відповідей дітей-сиріт – учні, які мають сім'ї.

Емпіричні дані показали, що в ціннісних орієнтаціях дітей-сиріт та дітей з інвалідністю є позиції, що істотно відрізняються від цінностей інших категорій учнів інтернатних закладів, і є позиції, за якими таких відмінностей немає. Ми не пояснюємо відмінності в ціннісних орієнтаціях, а просто констатуємо їх наявність, оскільки будь-яка інтерпретація має вірогіднісний характер і вимагає для свого підтвердження додаткових досліджень.

З'ясовано, що у дітей з інвалідністю відносно значення цінності сім'ї є значно нижчим, ніж у інших категорій учнів інтернатних закладів (відповідно 70,3% і 89,2%), а у дітей-сиріт, навпаки, трохи вищим у порівнянні зі школярами, які мають сім'ї (відповідно 89,7% і 87,4%).

Цінності самореалізації у дітей-сиріт та дітей з інвалідністю не займають пріоритетних позицій у ціннісному рейтингу порівняно з іншими категоріями учнів. Так, відповідаючи на питання про ціннісні переваги, пункт «Розвиток власних здібностей, самореалізація» обрала менша кількість дітей з інвалідністю у порівнянні зі здоровими однолітками (відповідно 45,9% і 69,1%). Аналогічно – цей пункт обрала менша кількість дітей-сиріт, ніж учнів, які мають батьків (відповідно 59,3% і 71,4%). Тобто діти з обмеженими фізичними та соціальними можливостями у меншій мірі, ніж інші категорії учнів, схильні виявляти й розвивати свої здібності, що в тій чи іншій мірі впливає на посилення їх маргінального статусу. Ця обставина має спонукати педагогів інтернатних закладів звертати більше уваги на стимулювання саморозвитку таких вразливих категорій школярів, як діти з інвалідністю та діти-сироти.

За даними дослідження, цінність «Здобуття поваги серед людей» для дітей з інвалідністю є менш пріоритетною, ніж для інших учнів інтернатних закладів (відповідно 51,4% і 64,4%), а для дітей-сиріт – більш пріоритетною, ніж для тих учнів, які мають сім'ї (відповідно 73,6% і 59,0%). Ймовірно, що обмежені соціальні зв'язки дітей-сиріт спонукають їх до пошуку визнання і поваги з боку оточуючих. У контексті досліджуваної проблеми така мотиваційна установка є позитивною, оскільки прагнення до суспільної активності та встановлення соціальних зв'язків є важливим чинником розвитку соціального капіталу учнів.

Цінність допомоги іншим людям для дітей з інвалідністю і дітей-сиріт також має менше значення у порівнянні з іншими категоріями вихованців інтернатних закладів. Так, ця цінність є пріоритетною для 37,8% учнів із інвалідністю (у порівнянні з 45,5% відносно здорових вихованців) і для 34,5% дітей-сиріт (порівняно з 47,8% дітей, які мають сім'ї). Такі дані можуть бути свідченням того, що діти з інвалідністю та діти-сироти самі відчують потребу у зовнішній підтримці, тому менш мотивовані для надання допомоги іншим

людям. Проте, ця фактична тенденція потребує педагогічної корекції, оскільки з позицій розвитку соціального капіталу учнів важливою є їхня готовність до взаємообміну і взаємодопомоги, тоді як суто споживацька позиція ускладнює співпрацю з оточуючими.

Цінність наявності надійних друзів для дітей з інвалідністю також має менше значення, ніж для інших категорій дітей (відповідно 66,7% і 79,5%), але в цілому займає помітне місце в їхній ціннісній ієрархії.

Для дітей-сиріт менш значущими, ніж для порівняльної групи, виявилися цінності вищої освіти (відповідно 70,1% і 73,7%) і спокійного життя (відповідно 37,9% і 53,4%). Натомість цінність «Задоволення та розваги» для дітей-сиріт є більш важливою (32,6%, тоді як для порівняльної групи – 22,4%). Імовірно, відносна емоційна депривація дітей-сиріт, зумовлена відсутністю різноманіття культурно-дозвілєвої активності у сімейному колі, запускає механізм компенсації у вигляді підвищеної потреби в задоволеннях і розвагах, що має враховуватися педагогами при плануванні виховної роботи в умовах інтернатного закладу.

Також більш значущою для дітей-сиріт є цінність досягнення влади в суспільстві, яка виявилася пріоритетною для 18,4% із них, тоді як у порівняльній групі – для 10,3% респондентів. Враховуючи відповіді на інші питання, можна припустити, що діти-сироти намагатимуться домінувати в середовищі своїх однокласників, реалізуючи своє прагнення до влади.

Отримані дані дозволили встановити не лише відмінності, а й спільні позиції у ціннісних орієнтаціях досліджуваних і порівняльних груп. І у здорових дітей, і у дітей з інвалідністю в цілому співпадають рейтингові позиції таких цінностей: освіта, бізнес, багатство, розваги, спокійне життя, досягнення високого соціального статусу, наявність надійних друзів. Для дітей-сиріт і дітей, які мають сім'ї, співпадають рейтингові позиції за такими цінностями, як бізнес, багатство, робота, релігія, свобода, досягнення високого соціального статусу, тобто за цінностями, які за своєю сутністю є досягальними та постматеріальними.

Наступний показник, за яким аналізувався рівень соціального капіталу учнів інтернатних закладів – довіра до оточуючих (членів сім'ї, педагогів, однокласників) як передумова формування та розвитку соціальних зв'язків. Встановлено, що у дітей з інвалідністю показники довіри до своєї сім'ї є вищими, ніж у порівняльній групі (відповідно 83,8% і 81,6%), тоді як у дітей-сиріт, навпаки, значно нижчими (відповідно 67,8% і 84,8 %). Ці дані свідчать про те, що відсутність стабільної батьківської підтримки позначається на зниженому рівні довіри дітей-сиріт до сім'ї, яку вони в меншій мірі, ніж інші учні, схильні розглядати як середовище розвитку і ресурс для вирішення життєвих проблем.

Довіра до вчителів у дітей з інвалідністю є трохи меншою у порівнянні з іншими категоріями учнів (відповідно 27% і 29,4%), а у дітей-сиріт – більшою (31% і 25,6%). Аналогічні тенденції виявлені і за показниками довіри до однокласників. У дітей з інвалідністю меншою, ніж у порівняльній групі, є довіра до однокласників своєї статі (відповідно 22,2% і 26,8%) та протилежної статі (16,7% і 18,8%), а у дітей-сиріт – більшою: до однокласників своєї статі – 29,9% (у порівняльній групі – 24,2%), до однокласників протилежної статі – 27,9% (у порівняльній групі – 14,4%). Виходячи з отриманих даних, можна зробити висновок про те, що діти з інвалідністю відчують себе недостатньо впевнено порівняно зі здоровими однолітками, трохи їх побоюються, а діти-сироти, навпаки, відчують себе впевнено в дитячому колективі.

Відповіді респондентів за пунктом «Клас дружний» показали, що взаємини з однокласниками менш позитивні як у дітей з інвалідністю (64,9%, тоді як у порівняльній групі – 71%), так і у дітей-сиріт (66,3%, у порівняльній групі – 73,8%).

Оскільки довіра до вчителів і однокласників у дітей-сиріт є порівняно високою, низька оцінка ними якості взаємин у класі виглядає досить суперечливо. Цей амбівалентний феномен ми пояснюємо тим, що для дітей-сиріт однокласники в певній мірі заміщують сім'ю, тому довіра до них є природно підвищеною. Але якість такої сім'ї діти-сироти відзначають як низьку, тому й оцінюють рівень взаємин нижче. Імовірно, діти-сироти відчують потребу у більшій чуйності та увазі з боку однокласників, що сприймаються як члени сім'ї.

У цілому наведені дані щодо довіри різних категорій вихованців інтернатних закладів до оточуючих дозволяють стверджувати, що за цими показниками соціальний капітал у дітей з інвалідністю є меншим, ніж у відносно здорових дітей, а у дітей-сиріт – більшим, ніж у дітей, які проживають у сім'ях.

Ставлення до вчителів у дітей з інвалідністю більш сприятливе, ніж у інших категорій дітей. Відповідаючи на питання «Чи багатьох Ваших вчителів Ви можете охарактеризувати позитивно?», варіант «Майже всіх» відзначили 70,3% дітей з інвалідністю і 60,9% інших респондентів. Натомість серед дітей-сиріт цей варіант обрали лише 55,3% (у порівняльній групі – 62,2%), що свідчить про їх більш критичне ставлення до педагогічного колективу школи-інтернату.

Діти з інвалідністю порівняно рідко відзначають байдужість із боку вихователів. Відповідаючи на питання «Чи зустрічається в інтернаті таке явище, як байдужість педагогічних працівників?», варіант «Трапляється дуже рідко» відмітили 27% дітей з інвалідністю та 17,2% інших респондентів. Характерно, що решта дітей з інвалідністю відзначили, що байдужість педагогічних працівників зовсім не зустрічається або вони не знають про таке явище.

Виходячи з результатів дослідження, можна констатувати, що діти-сироти більш критично ставляться до своїх вихователів. У відповідях на питання про байдужість педагогічних працівників 64% дітей-сиріт відзначили пункт «Ніколи не трапляються», а серед дітей, які мають батьків, – 68,8%. Причому варіант «Не знаю» обрали досить багато дітей-сиріт (13%, тоді як у порівняльній

групі – 5%), що насторожує, оскільки ухилення від відповіді в даному випадку може бути формою негативізму.

Отримані емпіричні дані за наступним ключовим показником соціального капіталу вихованців інтернатних закладів – ролі школи-інтернату в їхньому житті – представлені в табл. 1.

Таблиця 1. Відповіді респондентів на запитання «Що дає Вам особисто інтернатний заклад» (у % в залежності від категорії вихованців)

№ п/п	Варіанти відповідей	Діти з інвалідністю	Діти, які не мають інвалідності	Діти-сироти	Діти, які мають батьків
1.	Допомагає у виборі життєвого шляху	58,3%	60,9%	65,5%	60,0%
2.	Вчить самостійності	63,9%	57,6%	67,8%	50,5%
3.	Вчить долати життєві труднощі	52,8%	51,0%	64,4%	46,8%
4.	Розвиває впевненість у своїх силах	55,6%	47,9%	48,3%	42,3%
5.	Вчить організованості і дисципліні	66,7%	53,5%	56,3%	56,4%
6.	Вчить відповідальності	58,3%	63,0%	70,1%	62,7%
7.	Допомагає у творчому саморозвитку	33,3%	43,1%	25,3%	45,0%
8.	Вчить жити в суспільстві та спілкуватися з оточуючими в різних колективах	41,7%	48,1%	33,3%	54,5%
9.	Вчить допомагати іншим людям	41,7%	37,4%	40,2%	33,6%
10.	Дає відчуття захисту і безпеки	44,4%	22,3%	20,7%	21,4%

Як видно з наведених даних, діти-сироти не потребують більшого захисту та безпеки, ніж діти, які проживають у сім'ях, тоді як діти з інвалідністю цього потребують значно більше, ніж інші, відносно здорові вихованці.

У соціально-психологічному плані діти-сироти є більш впевненими, адаптованими, менше потребують додаткового захисту. Діти з інвалідністю відчують себе в інтернатному закладі у безпеці і більш спокійно. Школа-інтернат надає більше допомоги дітям з інвалідністю щодо набуття самостійності, дисциплінованості та впевненості у своїх силах.

У контексті ролі інтернатного закладу в житті вихованців доцільно розглянути можливий альтернативний варіант навчання дітей з інвалідністю – у загальноосвітній школі на засадах інклюзивної освіти. Результати дослідження

свідчать про те, що переважна більшість дітей з інвалідністю не хочуть змінювати навчальний заклад. На питання «Якщо Ви маєте інвалідність, чи бажаєте навчатися у звичайній школі?» негативно відповіли 83,3% респондентів. Серед варіантів відповідей на питання «Якщо «ні», то чому саме?» більшість респондентів (76,%) обрали пункт «Мене все влаштовує в інтернатному закладі, де я зараз навчаюсь». Ніхто не відмітив пункт «Думаю, що не зможу впоратися з навчанням». Поодинокими виявилися відповіді «Боюся, що буде незручно, важко у звичайній школі», «Боюся недобррозичливого ставлення до мене з боку школярів», «Боюся недобррозичливого ставлення до мене з боку педагогів». На питання про умови, за яких діти з інвалідністю можуть погодитися навчатися у звичайній школі, отримані такі відповіді (табл. 2).

Таблиця 2. Умови, за яких діти з інвалідністю готові до навчання в інклюзивній загальноосвітній школі

№ п/п	Умови	%
1.	Якщо буде зручно перебувати у школі	48,6%
2.	Якщо школа буде розташована недалеко від дому і буде зручно добиратися до неї	32,4%
3.	Якщо будуть помічники, які надаватимуть допомогу в разі потреби	2,7%
4.	Якщо ставлення з боку учнів буде позитивним	8,1%
5.	Якщо ставлення з боку педагогів буде позитивним	5,4%

Отже, навчання дітей з інвалідністю у загальноосвітній школі можливе за певних умов, але в цілому учні цієї категорії не прагнуть змінювати навчальний заклад, відчуючи себе комфортно у школі-інтернаті.

Важливим аспектом розвитку соціального капіталу вихованців інтернатних закладів є їхня навчальна успішність, яка є передумовою майбутньої побудови випускниками освітньої і кар'єрної траєкторій. Показники навчальної успішності дітей-сиріт у цілому є нижчими, ніж у дітей, які мають сім'ї: якщо серед дітей-сиріт на «відмінно» та «добре» вчаться 34%, то серед інших респондентів – 54%.

Успішність дітей з інвалідністю в цілому також є нижчою у порівнянні з їх відносно здоровими ровесниками. На «відмінно» та «добре» вчаться 32,4% учнів з інвалідністю, тоді як серед здорових дітей цей показник дорівнює 48,2%. Слід відмітити, що контраст між кількістю дуже успішних і неуспішних дітей у здорових дітей є значно меншим. Так, «відмінників» серед дітей-інвалідів більше, ніж серед здорових дітей (відповідно 16% і 8,3%), але й тих, хто засвоює навчальний матеріал на низькому рівні, теж більше (11% і 5%).

Можливо, це пояснюється тим, що компенсаторна реакція на обмежені можливості здоров'я у дітей з інвалідністю є контрастною: одні діти мобілізуються, а інші стають пасивнішими, ніж більшість здорових однолітків.

У контексті вивчення соціального капіталу важливим є аналіз характеристик сім'ї дитини, матеріальна забезпеченість якої є одним із чинників успішної реалізації життєвих цілей і планів особистості. За цим показником більший соціальний капітал мають діти з інвалідністю, серед яких 40,5% виховуються у відносно заможних і матеріально забезпечених сім'ях, тоді як у порівняльній групі пункт «Моя сім'я є досить заможною та матеріально забезпеченою» відзначили лише 27,1% респондентів. Навіть із урахуванням тенденції завищення дітьми соціального й матеріального статусу своїх сімей різниця у відповідях дітей з інвалідністю і їхніх здорових однолітків є досить суттєвою. І навпаки, сім'ї, до яких були влаштовані діти-сироти (опікуни або найближчі родичі), є значно біднішими за сім'ї інших категорій учнів інтернатних закладів. Матеріальну забезпеченість і заможність своєї сім'ї відзначили лише 11,8% дітей-сиріт, тоді як у порівняльній групі – 36,5%

учнів, тобто в три рази більше. Низький рівень добробуту і матеріальні труднощі сім'ї відмітили 20% дітей-сиріт, тоді як серед дітей, що проживають у сім'ях – 5,9%. Характерно, що пункт «Важко відповісти» серед дітей-сиріт відзначила майже третина респондентів – 29,4%, тоді як у порівняльній групі – лише 6%.

Наступний ключовий показник соціального капіталу учнів інтернатних закладів – готовність до самостійного дорослого життя по закінченню навчального закладу. Емпіричні дані свідчать про те, що діти з інвалідністю і діти-сироти відчувають себе менш підготовленими до самостійного життя, ніж інші вихованці. Так, повністю готовими до самостійного проживання вважають себе 62,2% учнів із інвалідністю (порівняно із 65,8% здорових дітей) і 58,6% дітей-сиріт (у порівняльній групі сімейних дітей – 67,4%). Пункт «Не зовсім готовий (-а) до самостійного проживання» відмітили 32,4% дітей з інвалідністю і 27,9% здорових дітей, 37,9% дітей-сиріт і 25,9% сімейних дітей.

На питання «Чи сформовані у Вас всі необхідні побутові вміння та навички для самостійного проживання після закінчення інтернатного закладу?» пункт «Необхідні вміння та навички сформовані у повній мірі» відзначили 56,8% дітей з інвалідністю (у порівняльній групі – 59,3%) і 66,3% дітей-сиріт (у порівняльній групі – 59,9%). Отже, хоча в цілому діти-сироти менш впевнені в успішності самостійного дорослого життя, ніж інші учні, до розв'язання побутових завдань вони відчувають себе готовими у більшій мірі. Можливо, це є результатом проходження в умовах інтернатного закладу спеціальних курсів соціально-побутової адаптації, до яких діти-сироти ставилися серйозно, розуміючи, що ніхто, крім них самих, не вирішить побутові завдання, неодмінно пов'язані з дорослим життям. Водночас, цей локальний аспект готовності до самостійного проживання діти-сироти не можуть екстраполювати на всі інші аспекти внаслідок соціальних причин, зумовлених браком повноцінної підтримки з боку батьків у вирішенні життєвих завдань.

Ще одним індикатором рівня соціального капіталу вихованців інтернатних закладів є їхні плани на майбутнє, які у дітей-сиріт і дітей з інвалідністю виявилися досить схожими. Так, обидві категорії вихованців у меншій мірі, ніж респонденти з порівняльної групи, схильні продовжувати навчання у ВНЗ, натомість більш налаштовані на навчання в професійно-технічних закладах. Так, серед учнів із інвалідністю до ВНЗ планують вступати 54,1%, серед дітей-сиріт – 52,9%. У професійно-технічному закладі планують навчатися 24,3% дітей з інвалідністю (порівняно із 19,7% здорових однолітків) і 35,6% дітей-сиріт (у порівняльній групі дітей, які мають батьків – 16,3%).

Серед дітей з інвалідністю, порівняно зі здоровими дітьми, досить високим є відсоток тих, хто збирається переїхати в інше місто (відповідно 8,1% і 2,6%), тоді як серед сиріт змінювати місце

проживання планує незначна кількість вихованців – 1,1%. Уявлення дітей з інвалідністю і дітей-сиріт про більш віддалене майбутнє (через 10 років) у цілому оптимістичні. Так, серед вихованців із інвалідністю пункт «Я матиму гарну роботу з нормальною заробітною платою» відзначили 94,6%, серед дітей-сиріт – 91% (що майже не відрізняється від показника в порівняльній групі – 94%).

Діти з інвалідністю у меншій мірі, ніж здорові однолітки, розраховують мати власну сім'ю і дітей. У пункті «Я матиму сім'ю та дітей» варіант «Скоріше «так» відзначили 72,2% учнів із інвалідністю (у порівняльній групі – 74%), варіант «Скоріше «ні» – 19,4% і 15,7% відповідно. У дітей-сиріт більш оптимістичні очікування, ніж у дітей, які проживають у сім'ях. У пункті «Я планую мати сім'ю та дітей» варіант «Скоріше «так» обрали 80% (порівняно із 70,6% сімейних дітей), варіант «Скоріше «ні» – 10,6% і 19,7% відповідно.

Також менш оптимістичними є суб'єктивні оцінки дітей з інвалідністю щодо можливостей заможного життя в майбутньому. У пункті «Я планую мати автомобіль та інші життєво необхідні речі» варіант «Скоріше «так» відзначили 58,3% дітей з інвалідністю (серед здорових однолітків – 75,9%), варіант «Скоріше «ні» – 25% і 9,4% відповідно. Натомість діти-сироти мають більшу впевненість щодо свого заможного життя в майбутньому. Високу імовірність купівлі автомобіля та інших життєво необхідних речей відмічають 74,1% дітей-сиріт і 75,8% учнів, які мають батьків, низьку імовірність – 7,1% і 10% відповідно. Ці дані свідчать про те, що діти-сироти не ідентифікують себе з майбутніми маргіналами, а налаштовані досягти достатнього рівня життя.

Діти з інвалідністю в меншій мірі, ніж здорові діти, розраховують у майбутньому на горизонтальну мобільність і переміщення. У пункті «Я планую проживати в іншому місті» варіант «Скоріше «так» відзначили 52,8% дітей з інвалідністю (серед здорових дітей – 57,1%), а варіант «Скоріше «ні» – відповідно 36,1% і 26,1%. Водночас діти-сироти налаштовані на горизонтальну мобільність в такій же мірі, як і сімейні вихованці: 61,2% і 63,8% відповідно.

Висновки.

Отже, опитування вихованців інтернатних закладів дозволило отримати дані щодо ключових показників їхнього соціального капіталу: ціннісних орієнтацій, довіри до оточуючих як передумови встановлення соціальних зв'язків, суб'єктивних оцінок ролі школи-інтернату в їхньому житті, навчальної успішності, рівня матеріальної забезпеченості сім'ї, готовності до самостійного дорослого життя по закінченню школи та планів на майбутнє.

Емпіричні дані показали, що в ціннісних орієнтаціях дітей-сиріт та дітей з інвалідністю є позиції, що істотно відрізняються від цінностей інших категорій учнів інтернатних закладів (цінності сім'ї, самореалізації, здобуття поваги оточуючих,

надання допомоги іншим, наявності друзів, вищої освіти, розваг), і позиції, за якими таких відмінностей немає (освіта, бізнес, багатство, розваги, спокійне життя, досягнення високого соціального статусу).

Показники довіри до оточуючих (членів сім'ї, педагогів, однокласників своєї статі і протилежної статі) у дітей-сиріт є вищими, ніж у дітей з інвалідністю. Аналіз суб'єктивних оцінок вихованнями ролі школи-інтернату в їхньому житті показав, що для дітей-сиріт найважливішим є розвиток відповідальності, самостійності і надання допомоги у виборі життєвого шляху, для дітей з інвалідністю – розвиток організованості, дисциплінованості і самостійності. Більшість дітей з інвалідністю не хочуть залишати інтернатний на-

вчальний заклад і переходити в загальноосвітню інклюзивну школу.

За показниками навчальної успішності, яка є передумовою майбутньої побудови випускниками освітньої і кар'єрної траєкторій, встановлено, що успішність дітей-сиріт і дітей з інвалідністю є нижчою у порівнянні з іншими категоріями вихованців інтернатних закладів. За рівнем матеріальної забезпеченості сім'ї більший соціальний капітал мають діти з інвалідністю, серед яких 40,5% виховуються у відносно заможних та матеріально забезпечених сім'ях. Емпіричні дані показали, що діти з інвалідністю і діти-сироти у меншій мірі відчують готовність до самостійного дорослого життя по закінченню навчального закладу, ніж інші вихованці.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Беккер Г. Человеческое поведение: экономический подход / Г. Беккер // Избранные труды по экономической теории. – М.: ГУ-ВШЭ, 2003. – С. 49-155.
2. Воронина Т. П. Философские проблемы образования в информационном обществе: автореф. дисс. на пол. науч. степени д-ра филос. наук: 09.00.08 / Т. П. Воронина. – М.: Московский национальный университет им. М. В. Ломоносова, 1995. – 42 с.
3. Геворкян Е. Н. Рынок образовательных ресурсов: аспекты модернизации / Е. Н. Геворкян. – М.: Маркет ДС, 2005. – 296 с.
4. Добрынин А. И. Человеческий капитал в транзитивной экономике: формирование, оценка, эффективность использования / А. И. Добрынин, С. А. Дятлов, Е. Д. Цыренова. – СПб: Наука, 1999. – 185 с.
5. Константиновский Д. Л. Образование и жизненные траектории молодежи: 1998-2008 годы / Д. Л. Константиновский, Е. Д. Вознесенская, Г. А. Чередниченко, Ф. А. Хохлушкина. – М.: ЦСПиМ, 2011. – 296 с.
6. Марцинкевич В. Инвестиции в человека: экономическая наука и российская экономика (Что скрывается за термином «человеческий капитал») / В. Марцинкевич // Мировая экономика и международные отношения. – 2005. – № 9. – С. 32-39.
7. Національна стратегія реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017-2026 роки // Міністерство соціальної політики України. Офіційний веб-портал. – Режим доступу: <http://www.msp.gov.ua/timeline/Reformuvannya-instituciynogo-doglyadu-ditey.html>.
8. Телегина Г. В. «Образование в течении жизни»: институционализация в европейском контексте и ее оценка / Г. В. Телегина, отв. ред. Г. А. Ключарев // Непрерывное образование в политическом и экономическом контекстах. – М.: ИС РАН, 2008. – С. 16-37.
9. Cahan E. The elusive historical child: Ways of knowing the child of history and psychology / E. Cahan, J. Mechling, B. Sutto-Smith, S. White // Children in time and place. – London: Cambridge University Press, 1993. – P. 187-196.
10. Schultz T. The economic value of education / T. Schultz. – New-York: Columbia University Press, 1963. – 92 p.

REFERENCES

1. Bekker, G. (2003). Chelovecheskoe povedenie: jekonomicheskij podhod [Human behavior: the economic approach]. *Selected works on economic theory*, 49-155 [in Russian].
2. Voronina, T.P. (1995). Filosofskie problem obrazovaniya v informacionnom obshhestve [Philosophical problems of education in the information society]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Moscow: M.V. Lomonosov Moscow State University [in Russian].
3. Gevorkjan, E.N. (2005). *Rynok obrazovatel'nyh resursov: aspekty modernizacii* [The market of educational resources: aspects of modernization]. Moscow: Market DS [in Russian].
4. Dobrynin, A.I., Dyatlov, S.A., & Cyrenova, E.D. (1999). *Chelovecheskij kapital v tranzitivnoj jekonomike: formirovanie, ocenka, jeffektivnost' ispol'zovanija* [Human Capital in a Transitive Economy: Formation, Assessment, Efficiency of Use]. St. Petersburg: Nauka [in Russian].
5. Konstantinovskij, D.L., Voznesenskaja, E.D., Cherednichenko, G.A., & Hohlushkina, F.A. (2011). *Obrazovanie i zhiznennye traektorii molodjoshi: 1998-2008 gody* [Education and life trajectories of youth: 1998-2008]. Moscow: CSPiM [in Russian].
6. Marcinkovich, V. (2005). *Investicii v cheloveka: jekonomicheskaja nauka i rossijskaja jekonomika* (Chto skryvaetsja za terminom «chelovecheskij kapital») [Investments in people: economic science and the Russian

economy (What is hidden behind the term «human capital»)]. *World Economy and International Relations*, 9, 32-39 [in Russian].

7. Natsionalna stratehiia reformuvannia systemy instytutsiinoho dohliadu ta vykhovannia ditei na 2017-2026 roky [National strategy for reforming the system of institutional research and education for 2017-2026]. (2017). *Ministry of Social Policy of Ukraine. Official Webportal*. Retrieved from: <http://www.msp.gov.ua/timeline/Reformuvannya-instituciynogo-doglyadu-ditey.html> [in Ukrainian].

8. Telegina, G.V. (2008). «Obrazovanie v techenie zhizni»: institucionalizaciya v evropejskom kontekste i ee ocenka [«Education in the course of life»: institutionalization in the European context and its evaluation]. *Continuous education in political and economic contexts*, 16-37 [in Russian].

9. Cahan, E., Mechling, J., Sutto-Smith, B., & White, S. (1993). The elusive historical child: Ways of knowing the child of history and psychology. *Children in time and place*, 187-196.

10. Schultz, T. (1963). *The economic value of education*. New-York: Columbia University Press.

Гордієнко Наталія Миколаївна

Кандидат соціологічних наук, доцент

Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія
69017, Запоріжжя, вул. Наукове містечко, 59

Gordienko Natalia

PhD in Sociology, Associate Professor

Khortytska national educational rehabilitational academy
59, Scientific Town Str., Zaporizhzhya, 69017, Ukraine

Email: natali_zp_@ukr.net

Цитування: Гордієнко Н. М. Соціальний капітал вихованців інтернатних навчальних закладів України / Н. М. Гордієнко // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – №1. – С. 46-55.

Citation: Gordienko, N.M. (2018). Sotsialnyi kapital vykhovantsiv internatnykh navchalnykh zakladiv Ukrainy [Social capital of pupils of Ukrainian boarding schools]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(1), 46-55.

Стаття надійшла / Article arrived: 11.01.2018

Схвалено до друку / Accepted: 17.01.2018